

Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. – 2015. – Вип. 1 (10)

found that the current demographic and socio-economic situation in Ukraine determines the growing importance of adult education and creates an urgent need for specialists in adult education. It is found that the preparation of teaching staff for adult education system in the United States focuses on the development of personal, social and methodological competences; subject competence lies in the ability of future adult educators to use their knowledge and critical thinking, integrate knowledge and skills. The article substantiates the use of distance learning programs, elements of cooperative learning and proactive coaching.

Key words: *adult education; teaching staff for adult education; cooperative learning; proactive coaching; distance learning.*

Bibliography

1. White Paper of National Education of Ukraine / Akad. ped. nauk Ukraini; [za red. V.G. Kremenja]. – K., 2009. – 185 s. (In Ukrainian).
2. Bidjuk N.M. Professional training for unemployed in the United States: Theory and Practice / N.M. Bidjuk – Hmel'nits'kij: HmCNTEI, 2009. – 542s. (In Ukrainian).
3. The National Strategy for the Development of Education in Ukraine in 2012-2021 years: [Electronic resource]. – URL: www.meduniv.lviv.ua/files/info/nats_strategia.pdf (In Ukrainian).
4. Ogienko O.I. Trends in the development of adult education in the Nordic countries / Olena Ivanivna Ogienko. – Sumi: PVP «Ellada-S», 2008. – 444 s. (In Ukrainian).
5. Sigaeva L.E. Trends in the Education of Adults in Ukraine in the second half of the twentieth century / L.E. Sigaeva // Naukovij visnik Mikolaivs'kogo derzhavnogo universitetu imeni V. O. Suhomlins'kogo. Serija: Ped. nauki. – 2011. – Vip. 1.33. – S. 97-101. (In Ukrainian).
6. Sysoeva S.O. Interactive technologies adult education: the manual / S.O. Sysoeva. – K.: VD «ЕКМО», 2011. — 320 s. (In Ukrainian).
7. Jakubenko V. Problems and prospects of adult education in Ukraine / V. Jakubenko, R. Berling // Visnik Kyivs'kogo nacional'nogo torgovel'no-ekonomichnogo universitetu. – 2011. – № 2. – S. 135-140. (In Ukrainian).
8. Capella University. School of Education [Electronic resource]. – URL: <http://www.capella.edu/online-higher-education-degrees> (In English).
9. Kagan S. (2009) Cooperative Learning: / S.Kagan, M. Kagan [Electronic resource]. – URL: <http://www.KaganOnline.com/> (In English).
10. University of Houston-Victoria. School of Education and Human Development: [Electronic resource]. – URL: <http://www.uhv.edu/edu/AHED.aspx> (In English).

УДК 37(470+571):374

Шарненко Тетяна Олександрівна – аспірант
Житомирського державного університету імені Івана Франка
E-mail: tsharmenkova@yandex.ru

ПРОБЛЕМА САМООСВІТИ ТА ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ М.І. ПИРОГОВА

У статті висвітлено погляди видатного вченого, лікаря і педагога М. Пирогова на роль професійної самоосвіти та значення його діяльності для розвитку освіти дорослих в Україні другої половини ХІХ ст. Розкрито

основні педагогічні ідеї М. Пирогова щодо реформування системи вітчизняної освіти на початку другої половини XIX ст. Розглянуто період діяльності М. Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу, його внесок у розвиток недільних шкіл. Обґрунтовано думку про значення самоосвіти як важливої умови вираження активної життєдіяльності, як засобу соціалізації особистості в період зрілості.

Ключові слова: педагогічна думка, М. Пирогов, вчитель, недільні школи, самовдосконалення, саморозвиток, самоосвіта, самоаналіз, педагогічні праці.

Сучасна система освіти має стати засобом відтворення й збагачення інтелектуального, духовного потенціалу країни, забезпечити зростання соціальної ролі особистості, здатної стати дієвим чинником модернізації суспільства на засадах реалізації творчих можливостей на основі саморозвитку, самовдосконалення, самоосвіти. Успішне розв'язання визначеного завдання передбачає ретроспективний аналіз здобутків попередніх поколінь. Особливої уваги заслуговує досвід видатного вченого, лікаря і педагога М. Пирогова, його педагогічна діяльність в напрямку самоосвіти та освіти дорослих. Могутній талант і невтомна енергія Миколи Івановича Пирогова залишили глибокий слід не лише в історії медицини. Геніальний хірург і анатом, блискучий клініцист і експериментатор, автор низки оригінальних творів, методів досліджень і лікування, він був ще й видатним організатором, талановитим вихователем і педагогом.

Педагогічні погляди М. Пирогова, їх гуманістична спрямованість стали предметом наукових досліджень зарубіжних і вітчизняних учених: О. Бакушкіної, О. Горчакової, К. Федорчук, В. Чорного, А. Нікольської, Н. Коляди, М. Євтуха, А. Зарецької, Л. Бондар, С. Вітвицької та ін.

Метою статті є дослідження педагогічної спадщини М. Пирогова, висвітлення його поглядів на роль самоосвіти у професійній діяльності та значення його діяльності для розвитку освіти дорослих в Україні другої половини XIX ст.

Багато років свого життя учений присвятив педагогічній роботі та зробив неоціненний внесок у педагогічну науку, в історію якої увійшов як реформатор народної освіти. Життєвим кредо Миколи Івановича Пирогова були слова: «Служити не собі, а своїй Вітчизні, своїй нації». Він був людиною ерудованою, творчого покликання, благородною, глибоко гуманною, альтруїстом, налаштованим на співпереживання і допомогу, винятково самоорганізованим і наполегливим.

Передові люди суспільства намагалися знайти шляхи розв'язання соціальних проблем виховання й освіти, знайти відповідь на «питання життя». Приводом до широкої дискусії у суспільстві стала стаття М. Пирогова «Питання життя» (1856 р.), у якій він виклав своє педагогічне кредо: школа повинна формувати не бездушних служак, чиновників, а

справжню людину, гармонійно розвинену особистість, патріота, громадянина, мислителя. «Всі, хто готується стати корисними громадянами, – відзначав М. Пирогов, – повинні спочатку навчитися бути людьми» [8, с. 29-51].

Цю статтю високо оцінили прогресивні педагоги, письменники, народні демократи. За словами М. Добролюбова, вона вразила всіх «світлістю погляду, благородним спрямуванням думок автора і полум'яною, живою діалектикою. Стаття кидає прямо в обличчя всьому суспільству гірку правду; не соромлячись каже про те, що є в нас поганого, – сміливо та гаряче, заради високих вічних істин...» [4, с.493–514].

Під впливом передової громадськості у вересні 1856 р. вченому було запропоновано посаду попечителя Одеського навчального округу. З цього часу він присвятив себе педагогічній діяльності. Очолюючи Одеський та Київський навчальні округи (1856–1861 рр.), керуючи за кордоном підготовкою молодих вітчизняних учених до професорської діяльності (1862–1866 рр.), М. Пирогов проявив себе як педагог-новатор, уважний і чуйний вихователь. У цей період він написав низку педагогічних праць: «Школа і життя», «Одеська Талмуд-Тора», «Чого ми бажаємо?», «Бути та здаватися», «Доповідна записка про хід освіти в Новоросійському краї та про кричущу необхідність реформування учбових закладів», «Чи треба сікти дітей у присутності інших дітей?», «Про мету літературних бесід у гімназіях», «Про реформування Одеського Рішельєвського ліцею в університет», «Університетське питання», «Листи із Гейдельберга» та ін. У них Микола Іванович наполягав на прогресивних формах навчання, розвитку мислення учнів, на поліпшенні навчального процесу та вихованні молоді в школах та університетах, на нагальній потребі підготовки викладацьких кадрів та ін. У статтях також порушувались важливі проблеми університетської та вищої освіти. Він гаряче підтримував будь-яку ініціативу, боровся за доступність освіти для народу, відкриваючи недільні школи для дітей і дорослих.

Ідею створення недільних шкіл О. Герцен подав П. Павлову, молодому професорові історії Київського університету, коли той приїздив до видавництва «Колокола» у Лондон. Платон Васильович Павлов – високоосвічена та культурна людина, палкий прихильник ідей О. Герцена, улюбленець студентської молоді – підтримав студентів університету в їх проханні на ім'я попечителя М. Пирогова «відкрити в приміщенні Києво-Подільського дворянського училища дарову недільну та святкову школу» [7]. Програмою навчання передбачалося, що в цих безплатних навчальних закладах трудовий народ, який не має коштів на здобуття освіти від держави, навчатимуть письма, читання, арифметики, природничих та суспільних наук.

Офіційний дозвіл на відкриття недільних шкіл і практичну

допомогу для їх створення забезпечив попечитель Київського навчального округу М. Пирогов. Перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища. У ній навчалося понад сто учнів віком од семи до тридцяти років. Це були кравці і шевці, столярі і малярі, токарі, особи без професії. Заняття проводились у недільні та святкові дні. Особливістю їх було не тільки те, що учні навчалися там безкоштовно, а й те, що вчителі працювали добровільно. В основному це були студенти Київського університету, в майбутньому велика плеяда відомих учених, письменників, громадських діячів – цвіт української інтелігенції. Серед них: Михайло Петрович Старицький – талановитий український поет, драматург і прозаїк, який певний час жив на Поділлі; Михайло Петрович Драгоманов – український публіцист, історик, фольклорист і громадський діяч; Анатолій Патрикійович Свидницький – письменник, який особисто склав для недільних шкіл підручник «Русская азбука»; Каленик Васильович Шейковський – мовознавець, етнограф і видавець, автор «Південно-руського словника», написав для недільних шкіл підручник «Домашня наука»; Веніамін Йосипович Португалов – відомий лікар-публіцист та ін.

Усього для першої недільної школи висловили бажання бути вчителями 17 студентів університету та один студент духовної Академії. Офіційний догляд за недільними школами було доручено професорові Павлову та штатному доглядачеві повітової школи Слепушкіну [12, с. 290-292]. Пізніше, в 1963 р. М. Пирогов у своїй етапі «Про недільні школи» визначав: «За запровадження недільних шкіл узялися першими малороси, ревні шанувальники Куліша та Шевченка, кращі учні професора Павлова... Вчителі, кращі і за здібностями, і за моральністю, взялися навчати грамоти, письма і рахування з несподіваним педагогічним тактом, звернули увагу на нові засоби навчання, зайнялися ними і досягли успіхів понад всякого чекання» [9, с. 301–308].

Упродовж року в Києві вже працювало 7 недільних шкіл. Серед них при Другій жіночій гімназії вчителями цього закладу 31 січня 1860 року була організована перша жіноча недільна школа. За недовгий час число шкіл значно збільшилося. Відкривалися вони і для дорослих, і для дітей, і для арештантів у тюремних будинках, і для солдат у саперних бригадах. За прикладом Києва одна за одною недільні школи почали працювати в губернських і повітових містах – Ніжині, Харкові, Полтаві, Чернігові, на Волині та Поділлі, а згодом у багатьох містах Росії.

Перші недільні школи здобули велику популярність серед трудящих мас. Так, відомий український байкар Л. Глібов писав: «Недільна школа при Чернігівській гімназії, відкрита 9 травня 1860 року внаслідок бажання та пропозиції попечителя Миколи Івановича Пирогова, постійно відвідувалась протягом всього учбового року» [2, с. 238]. Але, на

жаль, ці школи мали надто мізерні кошти. Не було спеціальних книжок для дорослих. Букварі, книжки для читання використовувались як російські, так і українські. У жовтні 1860 року М. Пирогов подає прохання Київському генерал-губернатору про відкриття в Києві підписки на добровільні пожертвування на користь недільних шкіл [5]. А в грудні 1860 р. з цією ж метою був отриманий дозвіл на проведення студентами Київського університету публічних читань творів російських класиків.

Зовні безпечна і корисна для держави діяльність недільних шкіл, створених М. Пироговим, приховувала в собі глибокий зміст. Тут поширювались демократичні ідеї, які сприяли посиленню в народі ненависті до всієї системи самодержавства. З цього приводу Микола Іванович неодноразово одержував із канцелярії Київського генерал-губернатора розпорядження щодо посиленого нагляду за недільними школами: «...Ваше Превосходительство, маю прохання до Вас зробити розпорядження про суворий нагляд за недільними школами, щоб навчання в них відповідало бажанням і наміру уряду» [11]. Але, на жаль, ці навчальні заклади існували недовго. У лютому 1860 р. у Києві була заарештована група студентів університету – членів таємного товариства. М. Пирогову запропонували встановити постійний поліцейський нагляд за «поведінкою і напрямом думок» студентів. Ця вимога обурила Миколу Івановича. До того ж, його гуманна і прогресивна діяльність на посаді попечителя Київського навчального округу викликала дедалі більше невдоволення правлячих кіл і насамперед Київського генерал-губернатора князя І. Васильчикова.

На початку 1861 р. вчений був змушений подати рапорт про відставку, а через рік недільні школи були закриті. Пізніше, у квітні 1863 р., М. Пирогов написав статтю «Про недільні школи», де рішуче виступав на їх захист: «Мета народних недільних шкіл має полягати в поширенні осмисленої грамотності... Я сам не раз переконувався, що при старанному способі навчання успіхи учнів недільних шкіл дивовижні. Грамота засвоювалась швидше, ніж у приходських та інших училищах. Усі школи неодмінно мають бути відкриті для відвідувачів...» [9, с. 464–474]. Тому він рекомендував не переслідувати ідеї недільних шкіл, не скорочувати їх кількість, а сприяти їх поширенню і забезпеченню умілим керівництвом та контролем за роботою.

Життя самого педагога і вченого було прикладом того, як праця над «створенням себе» поєднує дві діяльності. Без однієї із них неповна і найчастіше неможлива інша: без самоосвіти немає саморозвитку, а без саморозвитку – самоосвіти [8, с. 49]. За А. Коні, ще з отроцтва М.І. Пирогову знайома бідність. Проте, вже у 14 років він студент університету, у 17 – лікар, 21 – доктор медицини, а в 22 – професор хірургії. «Все це дісталось йому тяжкою, невтомною працею, в умовах убогої обстановки», – наголошує А. Коні у промові «Пирогов і школа

життя» (1910 р.). «Пройшовши цю школу бідності, – зауважує він, – Пирогов засвоїв собі ту внутрішню свободу, яка дозволила йому потім не раз залишати забезпечене становище, не чіпляючись за нього заради спокою забезпеченого існування» [6, с. 200-219]. Така сувора соціальна дійсність викликала нагальну потребу наполегливої роботи над собою. Приклади такої праці, самоаналіз «через спостереження і вивчення самого себе» [8, с. 81] знаходимо у творах, «Щоденнику старого лікаря»: «бесіда із самим собою цікава» [8, с. 40]; «... мені необхідно спочатку з'ясувати самому собі, як я дивлюсь на оточуючий світ, яким я здаюся собі, ким я сам себе вважаю, у що я вірю...» [8, с. 80]. Один із підопічних М. Пирогова, згодом ректор Казанського університету М. Ковалевський, згадуючи його діяльність як керівника професорського інституту в Гейдельберзі, із захопленням писав про 53-річного вченого, який «в гонитві за новим знанням» шукав його всюди, де тільки міг. «Юнацьким запалом до оволодіння знаннями він просто заражав нас ... він учив нас учитися» [3, с. 42].

Носієм основ самоосвітньої діяльності для дітей і молоді виступає вчитель. Важливо сформувати повагу до людської гідності та істини. Закликаючи поважати особистість М. Пирогов наголошує: «... пам'ятайте, що кожен ваш учень – це майбутній ви» [4, с. 82]. Він переконаний, що особистість «однаково недоторканна і в дитині, і в дорослому». Педагог несе відповідальність за результати навчання: «Нехай учиться лише той, хто хоче вчитися, – це його справа. Але хто хоче в мене вчитися, той повинен чому-небудь навчитися, – це моя справа – так повинен думати кожен сумлінний викладач» [4, с. 378-379].

За переконанням М. Пирогова, вчителів необхідно готувати у спеціальних педагогічних навчальних закладах і на педагогічних курсах. Велику увагу він приділяв самоосвіті вчителя, творчому пошуку у роботі [3, с. 126]. Він звертав увагу і на роль вчителя у навчально-виховному процесі. Він вважав, що «дієвими особами у класі є більше самі учителі, ніж учні» [10, с. 633]. У школі вчитель й учні повинні взаємодіяти [10, с. 138]. Цікавими є думки М. Пирогова щодо викладання сократичним методом. Він розглядав використання його у старших класах гімназії і вважав, що цей метод вимагав від учителя високого рівня майстерності: самостійності мислення, різнобічних знань, логіки у викладі уміння ставити запитання, щоб збуджувати мислення школярів і керувати ходом їх думок [1, с. 274].

М. Пирогов належав до числа тих педагогів, які вважали за необхідне актуалізувати власне «Я» («риючись в архіві своєї пам'яті на старості літ, нас вражає, перш за все, тотожність і цільність нашого Я», розкривати творчий потенціал особистості, сприяти її заглибленню як у внутрішній, так і в соціальний світ. Пізнання свого «Я», на його думку, це – «глибокий і проникливий погляд у себе», «проникнення у глибини своєї

душі», «копання у тайниках своєї душі». Дотримуючись цього принципу, він закликав «не захоплюватися тимчасовим успіхом, постійно слідкувати за собою і спостерігати за власним запасом сил і умінь»; бути уважним «до власного свого Я, тобто до своєї думки, волі, потягів і т. п.» [8, с. 126].

Для нас особливо важливі його висновки, людини, що прагне бути потрібною людям, яка свої самоосвітні зусилля спрямовує на вивчення народної освіти за кордоном. «Шляхом гіркого досвіду я дійшов до усвідомлення мого незнання і хочу вчитися, щоб бути істинно корисним справі народної освіти, – писав він. – Але для чого ж втрачати сили і роки життя, яких мені залишилося уже не дуже багато, на неправильне, коли я напевне знаю, що міг би бути незрівнянно більш корисним святій і загальній справі освіти, якби став вивчати її там, де вона відпрацьована і зміцніла віковими трудами передових людей» [8, с. 197]. Ця теза ученого про свої самоосвітні наміри, людини зрілого віку, як і проникливий, безпосередній виклад думок у «Щоденнику старого лікаря» («... я легко і майже граючи навчився читати; після чого читання дитячих книг було для мене істинною насолодою» [8, с. 116]) наводять на думку про значення самоосвіти як важливої умови вираження активної життєдіяльності, як засобу соціалізації особистості в період зрілості.

У пошуках способу закріплення душевного, внутрішнього зв'язку зі світом літня людина зможе обрати самоосвіту, яка стане способом її життя, його сенсом, його енергією, спасінням від бід та недуг [8, с. 46]. Думки М. Пирогова про школу як соціальну систему, яка покликана, «сприяти всіма силами всебічному гармонійному розвитку всієї людини відповідно до її природи як організму, що росте, живе, відчуває, бажає, мислить і здібний до безкінечного самовдосконалення, саморозвитку, самоосвіти» є, безсумнівно, актуальними сьогодні.

Минають роки, але час не відділяє нас від життя і діяльності М. Пирогова. Він – людина творчого покликання, благородна і глибоко гуманна – ввійшов в історію вітчизняної культури як класик оригінальної передової педагогічної думки. Його моральний вигляд, вчинки, високі думки про честь, обов'язок, гідність людини й сьогодні мають служити нам живим зразком. Класик педагогіки К. Ушинський, оцінюючи діяльність М. Пирогова на педагогічній ниві, писав: «Нарешті ми маємо серед нас людину, на яку з гордістю можемо вказати нашим дітям і внукам, і його бездоганною дорогою ми можемо сміливо вести наші молоді покоління. Нехай же наша молодь вдивляється в цей образ, і майбутнє нашої вітчизни буде забезпечено» [13, с. 456-457].

Література

1. Вихрущ В.О. Дидактична думка в Україні (друга половина XIX –початок XX ст.): проблеми розвитку теорії [моногр.] / В.О. Вихрущ. – В 2-х ч. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. – Ч. I. – 433 с.
2. Глібов А. Передова стаття в першому номері «Черниговського листка»

Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. – 2015. – Вип. 1 (10)

/ Глібов Л. Твори: В 2 т. – К., 1974. – Т. 2. – С. 238.

3. Демков М.И. Старые и новые педагоги, их жизнь, мысли и труды / М.И. Демков. – М., 1912. – 216 с.

4. Добролюбов Н.А. О значении авторитета в воспитании (Мысли по поводу «Вопросов жизни» г. Пирогова) / Н.А. Добролюбов / Собр. соч.: В 9 т. – М., 1961. – Т. 1. – С. 493-514.

5. Доповідна записка Київському генерал-губернатору І.І. Васильчикові від жовтня 1960 р. відносно відкриття підписки для добровільних пожертвувань на користь недільних шкіл // ЦДІА України. – Ф.442. – Спр. 179. – Арк. 57.

6. Кони А.Ф. Собрание сочинений : в 8 т. Т. 7 / А. Ф. Кони ; [под общ. ред. : В.Г. Базанова, Л.Н. Смирнова, К.И. Чуковского]. – М. : Юрид. лит., 1969. – 564 с. Из содерж.: Пирогов и школа жизни : (речь в зале городской думы по случаю столетия со дня рождения Н.И. Пирогова). – С. 200-219.

7. Лист попечителя Київського учбового округу М.І. Пирогову від 13 жовтня 1859 р. міністру народної освіти про відкриття недільної школи в Києві// ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп.25. – Спр. 352. – Арк. 11.

8. Пирогов Н.И. Вопросы жизни // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – 426 с.

9. Пирогов Н.И. О воскресных школах// Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1952. – С. 464-474.

10. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Н.И. Пирогов. – М.: АПН РСФСР, 1953. – 752 с.

11. Розпорядження Київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова від 13 грудня 1860 р. № 25049 попечителю Київського учбового округу М. І. Пирогову про введення суворого нагляду за недільними школами // ЦДІА України. – ФЛОТ. – Пр. 352. – Арк. 119-120.

12. Струнина Л. Первые воскресные школы в Кисеве // Киев. старина. – 1889. – № 5. – С. 290-292.

13. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. / К.Д. Ушинский. – М., 1988. – Т. 2. – С. 456-457.

Sharnenkova Tetiana – Post-Graduate Student of the Zhytomyr State University named after Ivan Franko.

E-mail: tsharnenkova@yandex.ru

M. PYROGOV'S PEDAGOGICAL ACTIVITY IN THE CONTEXT OF SELF-EDUCATION AND ADULT EDUCATION

Summary. The article highlights the views of outstanding scientist, doctor and teacher M. Pirogov on the role of professional self-education and the importance of his activity for the development of adult education in Ukraine in the second half of the nineteenth century. The basic pedagogical ideas of M. Pirogov on reforming national education are considered. The views of the prominent national educator on self-education of a teacher; and the role of teacher in the educational process, the requirements for his/her personality, as well as the necessity of constant self-improvement and self-education for teacher are presented. Pirogov's view on the importance of self-expression as an important

condition of active life as a means of socialization during maturity are pointed out.

Key words: *pedagogical thoughts of M. Pirogov, teacher, Sunday school, self-improvement, self-development, self-education, self-analysis, pedagogical works.*

Bibliography

1. Vykhursch V.O. Didactic thoughts in Ukraine (the second half of XIX –beginning of XX): problems of theory development / V.O. Vykhursch. – V 2-kh chastynakh. – Ternopil : Pidruchnyky i posibnyky, 2000. – Ch. I. – 433 s. [monohr.] (in Russian).

2. Hlibov A. Advanced article in the first issue of «Chernigov leaf» / Hlibov L. Tvory: V 2 t. – K., 1974. – T. 2. – S. 238. (in Ukrainian)

3. Demkov M.Y. Old and new teachers, their lives, thoughts and writings / M.Y. Demkov. – M., 1912. – 216 s. (in Russian).

4. Dobroliubov N.A. On the significance of authority in education (Thoughts on «questions of life», the Pirogov) // Sobr. soch.: V 9 t. – M., 1961. – T. 1. – S. 493-514. (in Russian).

5. Memorandum to Kyiv Governor-General I. Vasylychukov of October, 1960 regarding the opening of subscription for voluntary donate for Sunday schools // TsDIA Ukrainy. – F. 442. – Spr. 179. – Ark. 57. (in Ukrainian)

6. Kony A. F. Collected Works: v 8 t. T. 7 / A. F. Kony ; [pod obsch. red. : V. H. Bazanova, L. N. Smytova, K. Y. Chukovskoho]. – M. : Yuryd. lyt., 1969. – 564 s. Yz soderzh.: Pyrohov y shkola zhyzny : (rech' v zale horodskoi dumy po sluchaiu stoletyia so dnia rozhdenyia N. Y. Pyrohova). – S. 200–219. (in Russian).

7. Letter of trustee of the Kiev school district to M.Pirogov from October 13, 1859, Minister of Education on the opening of Sunday school in Kiev // TsDIA Ukrainy. – F. 707. – Op. 25. – Spr. 352. – Ark. 11. (in Ukrainian). (in Ukrainian).

8. Pyrohov N. Y. Questions of life // Pyrohov N.Y. Yzbrannye pedahohycheskye sochynenyia. – M., 1985. – 426 s. (in Russian)

9. Pyrohov N. Y. On Sunday schools // N.I. Pirogov/ Selected pedagogical works // Pyrohov N.Y. Yzbrannye pedahohycheskye sochynenyia. – M., 1952. – S. 464-474. (in Russian)

10. Pyrohov N. Y. Selected pedagogical works / N.Y. Pyrohov. – M.: APN RSFSR, 1953. – 752 s. (in Russian)

11. Order of Kyiv Governor-General II Vasilchikov of 13 December 1860 N25049 to trustee of the Kiev school district M.Pirogov about introduction of strict supervision for Sunday schools // TsDIAUkrainy. – FLOT. – Pr. 352. – Ark. 119-120. (in Ukrainian)

12. Strunyna L. The first Sunday schools in Kiev // Kiev. staryna. –1889.– № 5. – S. 290-292. (in Russian)

13. Ushynskiy K.D. Pedagogical works : V 6 t. – M., 1988. – T. 2. – S. 456-457. (in Russian)